

PAWEŁ ŁANIEWSKI

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9512-0942>

PISARZ ZAPOMNIANY. TWÓRCZOŚĆ ZYGmunTA KRZYZHANOWSKIEGO W KONTEKŚCIE CZASOPISM LITERACKICH ZWIĄZKU SOWIECKIEGO

A FORGOTTEN WRITER. THE WORK
OF SIGIZMUND KRZHIZHANOVSKY IN THE CONTEXT
OF LITERARY MAGAZINES OF THE SOVIET UNION

The article presents the contacts of Sigizmund Krzhizhanovsky, a Russian writer of Polish origin, with literary magazines of the first decades of Soviet Russia. Krzhizhanovsky, as a representative of the avantgarde and the Polish nobleman, met with a politically motivated ban on printing. Most of his works were published for the first time only during the period of perestroika. Some of his smaller works, however, saw the light of day thanks to literary magazines. The aim of the article is to present the socio-political situation in which the writer found himself and to outline the balance of power prevailing in the literary life of the time.

Keywords: Krzhizhanovsky, avantgarde, literary magazines, Soviet Union, postsymbolism.

ЗАБЫТЫЙ ПИСАТЕЛЬ. РАБОТЫ СИГИЗМУНДА КРЖИЖАНОВСКОГО В КОНТЕКСТЕ
ЛИТЕРАТУРНЫХ ЖУРНАЛОВ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

В статье представлены контакты русского писателя польского происхождения Сигизмунда Кржижановского с литературными журналами первых десятилетий существования Советской России. Кржижановский, как представитель авангарда и польский дворянин, встретился с политически мотивированным запретом на печать. Большая часть его работ была впервые опубликована только в период перестройки. Однако некоторые из его небольших произведений

появились на свет благодаря литературным журналам. Цель статьи — представить социально-политическую ситуацию, в которой оказался автор, и очертить баланс сил, преобладающий в литературной жизни того времени.

Ключевые слова: Кржижановский, авангард, литературные журналы, Советский Союз, пост-символизм.

Wśród pisarzy objętych motywowanym politycznie zakazem druku w okresie Związku Sowieckiego szczególne miejsce — zwłaszcza w kontekście rodzimych badań literaturoznawczych — zajmuje Zygmunt Krzyżanowski (Сигизмунд Доминикович Кржижановский, 1887–1950), wywodzący się z polskiej rodziny szlacheckiej postsymbolista, twórca nowel, opowiadań, esejów, dramatów i scenariuszy filmowych. Jego bogate dziedzictwo było zapomniane przez niemal pół wieku. Większość utworów, przechowywanych przez partnerkę Krzyżanowskiego — Annę Bowszek, ukazała się dopiero po 1989 roku za sprawą popularyzatorskiej działalności Wadima Perlemutra. O ponownym odkryciu dzieł autora *Powrotu Münchhausena* Jewgienij Jewtuszenko pisał w następujący sposób:

Уникальный дар новеллиста, родственный дарованию Борхеса или Кафки, сразу поставил еще вчера безвестного Кржижановского недалеко от таких титанов русской прозы, как Булгаков, Платонов, Набоков¹.

W ciągu trwającej niemal ćwierć wieku działalności twórczej Krzyżanowski zdołał opublikować zaledwie kilka utworów artystycznych w kijowskich i moskiewskich czasopismach literackich. Nigdy nie udało mu się wydać żadnego utworu w formie samodzielnej książki. Nieliczne publikacje pisarz — z każdym rokiem coraz bardziej pogrążony w depresji, ubóstwie i chorobie alkoholowej — zawdzięczał przede wszystkim protekcji ze strony przyjaciół. Nawet oni nie byli jednak w stanie przezwyciężyć oporu ze strony aparatu władzy.

Bardzo ważną rolę w życiu Krzyżanowskiego odegrał Sergiej Dmitriewicz Mstisławski (1876–1943) — pisarz i działacz komu-

¹ Е. Евтушенко, *Строфы века. Антология русской поэзии*, „Полифакт. Итоги века”, Москва 1999, s. 149.

nistyczny, członek Komitetu Centralnego partii lewicowych eserowców². W czasie wojny domowej zajmował wysokie stanowiska w Armii Czerwonej, wtedy także poznał Krzyżanowskiego, o czym dowiadujemy się dzięki rozmowie, którą Wadim Perelmuter przeprowadził ze znającym obu pisarzy literaturoznawcą Sergiejem Aleksandrowiczem Makaszynem: w 1918 roku Mstisławki przybył do Kijowa jako komisarz zajmującej miasto Armii Czerwonej. Podczas nocnej kontroli posterunków zauważył wysokiego wartownika w zbyt dużym płaszczu, który oparł broń o ścianę, kręcił się w miejscu i mamrotał coś niewyraźnie pod nosem. Okazało się, że dziwak deklamuje Wergiliusza w oryginale. Oczywiście był nim sam Krzyżanowski³.

Nawiązana wówczas przyjaźń trwała ćwierć wieku. Mstisławski często wykorzystywał swoje koneksje, aby pomóc objętemu zakazem druku pisarzowi. Także on odpowiadał za pierwszą publikację jego utworu prozatorskiego. Jako członek utworzonego przy Ludowym Komisariacie Oświaty Rosyjskiej FSRS⁴ Wszechukraińskiego

² Partia lewicowych eserowców powstała w 1917 roku po rozłamie wewnątrz Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. W przeciwieństwie do znacznej części działaczy, którzy po rewolucji lutowej poparli Rząd Tymczasowy i uczestniczyli w jego pracach, lewicowi esery wspólnie z bolszewikami znaleźli się w opozycji. Wzięli udział w wyborach do Konstytuanty jako samodzielna partia. Po rewolucji październikowej wsparli bolszewików, zajmując część miejsc w Radzie Komisarzy Ludowych. Wystąpili z niej po podpisaniu traktatu brzeskiego. Wtedy także część działaczy podjęła próby wzniecenia kolejnego konfliktu z Niemcami — eserowcy zamordowali niemieckiego ambasadora w Moskwie Wilhelma von Mirbacha oraz dowódcę wojsk okupacyjnych — marszałka Hermanna von Eichhorna, co doprowadziło do nieskutecznego puczu. Wielu członków ugrupowania zamordowano podczas czystek lat 30., straciło ono także jakiegokolwiek polityczne wpływy. Sam Mstisławski wystąpił z partii po zabójstwie Mirbacha i przyłączył się do Ukraińskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów (УПРС(6)), co pozwoliło mu na zajmowanie wysokich stanowisk. Zob. Б. Гроссман, *Мстиславский*, w: А.В. Луначарский (red.), *Литературная энциклопедия 1929–1939 в 11 т.*, t. 7, ОГИЗ РСФСР–Сов. Энцикл., Moskwa 1934, s. 521–522.

³ В. Перельмутер, *Комментарии*, w: tegoż (red.), *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*, t. 6, b.s.g.-press / symposium, Moskwa–Санкт-Петербург 2013, s. 546.

⁴ Ludowy Komisariat Oświaty Rosyjskiej FSRS (Народный комиссариат

Komitetu Literackiego (Всеукраинский литературный комитет) objął funkcję redaktora naczelnego czasopisma „Зорі”, w którym pracowało kilkoro zasłużonych pisarzy i działaczy kultury, w tym Olga Forsz, Władimir Narbut i Aleksandr Dejc. Jedyne numer ukazał się wiosną 1919 roku. Opublikowano w nim napisany przez Krzyżanowskiego w 1918 roku tekst *Якоби и „Якобы”*, reprezentujący charakterystyczny dla dojrzałej twórczości pisarza gatunek filozoficznej paraboli. Główny bohater utworu, niemiecki filozof Friedrich Heinrich Jacobi, znany z negacji kantowskiej koncepcji myśli i noumenu⁵, styka się w nim bezpośrednio z rzeczą samą w sobie, którą reprezentuje słowo „Jakby”, wypełzające z jednego z przypisów do *Krytyki czystego rozumu*. Warunkujący wszystkie zjawiska spójnik doprowadza do ich przeobrażenia. Dotyka także samego Jacobiego — przekonany o własnej nieomyślności filozof zamienia się w „jakby-Jacobiego”.

Pojawienie się czasopisma „Зорі” odegrało ważną rolę w kijowskim środowisku literackim. Z pewnością zetknął się z nim Michaił Bułhakow. Miron Pietrowski wskazuje m.in. na podobieństwo opisu przemierzającego miasto tłumy w *Białej gwardii* (*Белая гвардия*, 1925) do tego, który znalazł się w otwierającym periodyk opowiadaniu Jefima Zozuli *Рассказ об Аке и человечестве*⁶. Sam Bułhakow jeszcze w Kijowie poznał Krzyżanowskiego osobiście — dał temu wyraz, zarysowując postać pisarza w powieści *Театральный роман* (1936)⁷. Później, w „okresie moskiewskim”, drogi obu „wyklętych” pisarzy przecinały się kilkakrotnie, również na kartach czasopism literackich.

просвещения РСФСР, skróto: наркомпрос) — organ władzy państwowej RSFRS, w latach 1920–1930 regulował praktycznie wszystkie działania w obszarze kultury. W trakcie pierwszego posiedzenia Rady Komisarzy Ludowych na stanowisko jego przewodniczącego wybrany został Anatolij Łunaczarski, z którym zresztą kilkakrotnie zetknął się Krzyżanowski.

⁵ Noumen, rzecz sama w sobie — w filozofii Kanta oznacza rzecz, która nie podlega poznaniu, istnieje niezależnie od świadomości.

⁶ М. Петровский, *Смех под знаком Апокалипсиса: М. Булгаков и „Сатирикон”*, „Вопросы литературы” 1991, nr 5, s. 4.

⁷ Е. Евтушенко, *Строфы века. Антология русской поэзии...*, s. 149.

Sam Krzyżanowski uważał *Якоби* i „*Якобы*” za swój pierwszy profesjonalny utwór, a jego publikacja stała się dla niego prawdziwym przełomem — jak sam twierdził, wyznaczyła granicę pomiędzy „przedliterackim” (*долитературный*) i „literackim” (*литературный*) życiem⁸. Należy jednak nadmienić, że nie był to jego debiut: w 1910 roku „*Киевская газета*” opublikowała jego wiersz *Беатриче*, cytowany przez Jewgienija Jewtuszenkę w zbiorze *Строфы века*⁹, dwa lata później w czasopiśmie „*Вестник теософии*” ukazał się natomiast artykuł *Любовь как метод познания* („*Вестник теософии*” 1912, nr 10). Równoległe Krzyżanowski współpracował także z czasopiśmie „*Рыцарь*”, w którym publikował wiersze, artykuły i szkice. Część z nich, jak *Незамеченный литературный тип* („*Рыцарь. Ежемесячный журнал для молодежи*” 1913, nr 3) czy *Злыдни* („*Киев*” 1913, nr 6), bazuje na tych samych modelach, które dziesięć lat później staną się podstawą cyklu *Сказки для вундеркиндов* (pierwsze wydanie w 1991 roku).

„*Вестник теософии*” i „*Рыцарь*” były zresztą powiązane osobą redaktora naczelnego — Jewgienija Kuzmina, dziennikarza, pedagoga, mistyka i założyciela kręgu „*Рыцарь*”, zrzeszającego aktywną twórczo kijowską młodzież. Kuzmin, przyjaciel domu Olgi i Borisa Forszów, był jednym z pierwszych zwolenników myśli teozoficznej w Rosji. W 1909 roku wspólnie założyli periodyk „*Вестник теософии*”, po dwóch latach Forszowie, rozczarowani ideą, zdecydowali się na opuszczenie kolegium redakcyjnego, Kuzmin pozostał w nim jednak do zamknięcia pisma w 1917 roku¹⁰. Wpływ Kuzmina na Krzyżanowskiego musiał być bardzo duży, ponieważ młody poeta zadedykował mu część niewydanego nigdy zeszytu wierszy¹¹.

Dopiero po publikacji *Якоби* i „*Якобы*” Krzyżanowski postanowił w pełni poświęcić się działalności twórczej, którą dzielił do tej

⁸ Е. Воробьева, *Неизвестный Кржижановский (Заметки о киевском периоде творчества писателя)*, „*Вопросы литературы*” 2002, nr 6, http://az.lib.ru/k/krzhizhanowski_j_s_d/text_0400.shtml (22.03.2019).

⁹ Е. Евтушенко, *Строфы века. Антология русской поэзии...*, s. 149–150.

¹⁰ Е. Воробьева, *Неизвестный Кржижановский...*

¹¹ Tamże.

pory z innymi obowiązkami — od 1913 do 1917 roku związanymi z piastowaniem funkcji pomocnika adwokata w kijowskim sądzie, a następnie z działalnością pedagogiczną i lektorską¹². Sukces opowiadania był dla niego ważny również z innego powodu — w pewnej mierze utwór nosi charakter autobiograficzny, stanowi syntezę filozoficznych rozważań Krzyżanowskiego i staje się naturalnym fundamentem jego dalszej twórczości.

Przyjęcie tekstu do druku napawało optymizmem i dawało nadzieję na publikację kolejnych utworów. W tym czasie Krzyżanowski, nie opuszczając zdefiniowanego przez *Якоби* i „*Якобы*” gatunku filozoficznej parabeli, pracował nad zbiorem *Сказки для вундеркиндов*, o czym świadczy relacja Bowszek:

В Киеве С.Д. знали как интересного лектора, преподавателя, широко и разносторонне образованного человека, но, по словам Буцкого, человека без профессии. Между тем именно эти последние годы его жизни в Киеве были началом литературной жизни. Именно в эти дни в Киеве рождались и созревали его маленькие философские новеллы, которые три года спустя он объединит в сборник *Сказки для вундеркиндов*¹³.

W roku publikacji *Якоби* i „*Якобы*” Krzyżanowski rozpoczął współpracę z kijowskim czasopiśmem „*Жизнь*”. Swoje utwory — w numerze pierwszym opublikowany już niemal dekadę wcześniej wiersz *Беатриче*, w drugim miniatury zebrane w ramach cyklu „*Сказки*”, w dziewiątym wiersz *Мирозерцание под пулями*, publikuje pod pseudonimem „*Frater Tertius*” (podobnie uczynił zresztą podczas publikacji *Якоби* i „*Якобы*”)¹⁴. Korzysta z niego także później — na łamach czasopisma „*Жизнь*” w 1920 roku pojawia się jego felieton *Я*, a w 1922 roku — już po przeprowadzce

¹² С. Кржижановский, *Автобиография*, w: В. Перельмутер (red.), *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*, t. 6..., s. 350 i n.

¹³ А. Бовшек, *Глазами друга (Материалы к биографии Сигизмунда Доминиковича Кржижановского)*, w: В. Перельмутер (red.), *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*, t. 6..., s. 217.

¹⁴ В.В. Петров, *Frater Tertius у ан. Павла, Петра Абеляра и Сигизмунда Кржижановского*, „*Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*” 2018, nr 63, s. 339.

do Moskwy — opowiadanie *Сбежавшие пальцы*, wydrukowane w czasopiśmie „Экран”. **Periodyk, wydawany w formacie gazetowym** na papierze kiepskiej jakości, pojawił się w sezonie 1921/1922, jednak pomimo nazwy nie miał większych związków z kinematografią (którą szczególnie zainteresowany był sam Krzyżanowski). Większość artykułów poświęcona była życiu Moskwy, z pismem współpracowało jednak wielu wyróżniających się pisarzy, artystów i publicystów, w tym Aleksiej Sidorow, Georgij Jakułow i Jefim Zozula (obok którego autor *Powrotu Münchhausena* publikował już wcześniej w Kijowie). Pod koniec 1923 roku „Экран”, do tej pory uważany za czasopismo dla inteligencji, stał się jedną z „robotniczych” gazet, wyraźnie zmieniając swój profil. Ostatni numer ukazał się w 1931 roku¹⁵.

Jak wynika z wyczerpującej analizy znaczenia figury „Frater Tertius” („Trzeciego Brata”) w twórczości Krzyżanowskiego, opracowanej przez Walerija Pietrowa, formuła ta została zaczerpnięta z twórczości Adolpha Hausratha — niemieckiego protestanckiego duchownego — następnie pojawiła się także w encyklopedycznym artykule Olgi Dobiasz-Roźdiestwienskiej, dzięki któremu miał dowiedzieć się o niej pisarz¹⁶. Wybierając taki pseudonim, wskazywał na siebie jako na „trzeciego” — pośrednika pomiędzy wymiarami, posłannika obcującego z boskim pierwiastkiem. Figura „Trzeciego Brata” wywodzi się bezpośrednio z analizy *Listu św. Pawła do Rzymian*. Jak ujmuje to Pietrow:

Согласно Абеяру, человек, записавший слова апостола, внушенные Павлу непосредственно Святым Духом, не случайно получил при рождении имя „Тертий” („третий”). Это не только имя собственное, но и указание на порядковый номер в цепочке: Бог — боговдохновенный пророк (апостол) — простой человек, записывающий услышанное¹⁷.

Krzyżanowski używał tego pseudonimu w latach 1919–1924, a więc w początkowym okresie „dojrzałej” kariery, nigdy jednak nie

¹⁵ А. Морозов, *Московская журнальная периодика 1920-х годов*, <https://rusk.ru/st.php?idar=800876> (22.03.2019).

¹⁶ В.В. Петров, *Frater Tertius у an. Павла, Петра Абеяра и Сигизмунда Кржижановского...*, s. 339.

¹⁷ Тамże, s. 342.

ukrywał swojego prawdziwego nazwiska. Na afiszach zapowiadających jego wykłady pseudonim „Frater Tertius” pojawiał się w nawiasie tuż po nim, w niektórych miejscach pisarz podpisywał się również jako „Frater Tertius (С.К.)”¹⁸.

W 1924 roku Krzyżanowski opublikował — u boku m.in. Sergiusza Jesienina i Wadima Szerszeniewicza — kilka utworów w czasopiśmie imażynistów „Гостиница для путешественников в прекрасном”¹⁹. W numerze trzecim na stronach 7–9 pojawił się *Проигранный игрок*, podpisany samym nazwiskiem, strony 12–14 zajął przedruk *Якоби* i „Якобы”, pod którym widnieje pseudonim „Frater Tertius”. W numerze czwartym (zarazem ostatnim) opublikowano z kolei utwór *История пророка*, podpisany nazwiskiem i inicjałem imienia.

Jako „Frater Tertius” Krzyżanowski był znany również w środowisku inteligencji zrzeszonej w kręgu „Wolfilu” (Вольная философская ассоциация, Вольфила). Organizacja przyjmująca rewolucję październikową działała w latach 1919–1924, akcentowała jednak potrzebę równoczesnego przeprowadzenia rewolucji duchowej. U jej steru stanął Aleksander Błok, w Komitecie założycielskim znaleźli się również m.in. Wsiewołod Meyerhold, Andriej Bieły i Sergiej Mstisławski²⁰. Wspólnie z nim Krzyżanowski przewodniczył „Kołu filozofii teatru” w utworzonej przy organizacji sekcji filozofii sztuki. Swoje zajęcia pisarze określili jako „цикл занятий под рук. С.Д. Кржижановского (Frater Tertius) и С.Д. Мстиславского”²¹. Były eserowiec nazywał swojego przyja-

¹⁸ Tamże, s. 340.

¹⁹ „Гостиница для путешественников в прекрасном” — czasopismo wydawane przez Stowarzyszenie wolnomyślicieli (Ассоциации вольнодумцев), oficjalny, zatwierdzony przez władze organ założonego w 1918 roku Zakonu Imażynistów (Орден имажинистов), na którego czele stał Sergiej Jesienin. W latach 1922–1924 ukazały się cztery numery pisma. Wszystkie są dostępne w wersji cyfrowej: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/10575-gostinitsa-dlya-puteshestvuyuschih-v-prekrasnom-m-1922-1924> (22.03.2019).

²⁰ А. Штейнберг, *Друзья моих ранних лет (1811–1928)*, Синтаксис, Париж 1991, s. 279–280.

²¹ В.В. Петров, *Frater Tertius у ап. Павла, Петра Абеляра и Сигизмунда*

ciela za pomocą pseudonimu także w listach, nawet kilkanaście lat po tym, jak przestał używać go sam Krzyżanowski²².

Pisarz sądził, że przeprowadzka do Moskwy — dominującego ośrodka literackiego — ułatwi mu publikowanie i zaistnienie przed szerszą publicznością. Początkowo rzeczywiście nadzieje były uzasadnione — wciąż sprzyjał mu Mstisławski, sam Krzyżanowski zyskiwał nowe znajomości w środowisku, co z pewnością zaprocentowało przyjęciem tekstów do czasopism „Гостиница для путешественников в прекрасном” i „Экран”. Pewne ułatwienia mogły wiązać się także z wprowadzeniem NEP-u, charakteryzującego się złagodzoną kursą wobec inteligencji. Ten ostatni aspekt doskonale ilustrują dzieje czasopisma „Новая Россия”. Założono je w 1922 roku w Piotrogradzie jako czasopismo pół-oficjalnie reprezentujące postulaty grupy tzw. smienowichowców (сменовеховцы)²³. Po ukazaniu się dwóch numerów Grigorij Zinowiew²⁴ zdecydował o zamknięciu periodyku, jednak Lenin uchylił zakaz. „Новая Россия” przeniosła się do Moskwy, gdzie była wydawana początkowo pod tytułem „Россия”, by ostatecznie wrócić do pierwotnej nazwy. Ostatecznie Komitet Centralny Partii zamknął pismo w 1926 roku. O stosunku do środowiska, w którym zrzeszeni byli czołowi działacze kultury ówczesnej Rosji, świadczy m.in. artykuł poświęcony pismu w *Encyklopedii literackiej (Литературная энциклопедия)* z 1937 roku:

Кржижановского..., s. 340.

²² Tamże.

²³ Smienowichowstwo (Сменовеховство) — prąd ideologiczno-polityczny, który narodził się wśród rosyjskiej emigracji pierwszej fali w latach 20. XX wieku. Nazwę wzięł od wydanego w lipcu 1921 roku w Pradze zbioru *Смена век*, w którym znalazły się artykuły reprezentantów tego kręgu. Zakładał współpracę inteligencji z bolszewikami w związku ze zmianą kursu partii. Wszyscy liderzy grupy zostali rozstrzelani po powrocie do ZSRS. Zob. Л.К. Шкаренков, „Смена век” *и возвращение на родину*, w: *тегоз, Агония белой эмиграции*, Мысль, Москва 1987.

²⁴ Grigorij Jewsiejewicz Zinowiew (Григорий Евсеевич Зиновьев, właśc. Евсей-Гершен Ааронович Радомысльский, 1883–1936) — sowiecki polityk i działacz partyjny, członek biura politycznego Komitetu Centralnego w latach 1921–1926, po śmierci Lenina jeden z głównych pretendentów do objęcia władzy w państwie. Rozstrzelany w 1936 roku.

Журнал возник в результате наступившего в первые годы нэпа оживления в кругах буржуазной и мелкобуржуазной интеллигенции. Как и вся буржуазная печать того времени (журн. „Экономист”, альманах „Утренники”, сб. „О смене вех”) „Р” ратовала и „обосновывала” необходимость и неизбежность капиталистической реставрации; в расчете на это она заявляла о своей готовности сотрудничества с советской властью в деле хозяйственного и культурного подъема страны, выдвигая условием лозунг самостоятельной политической роли интеллигенции²⁵.

Głos domagającej się niezależności inteligencji reprezentował jedyny redaktor naczelny czasopisma „Россия” — Isaija Grigoriewicz Leźniow²⁶. W 19 numerach czasopisma publikowali najwięksi rosyjscy twórcy tamtych czasów, w tym Bracia Serafiońscy (w pierwszym numerze ukazał się ich manifest), Michaił Bułhakow, Jewgienij Zamiatin, Aleksiej Remizow, Osip Mandelsztam, Michaił Pryszwin, Borys Pasternak, Aleksiej Tołstoj, Konstantin Fiedin, Olga Forsz i Ilia Erenburg. Z pewnością największym osiągnięciem Leźniowa było opublikowanie w numerach 4 i 5 z 1925 roku pierwszych 13 rozdziałów *Białej gwardii* Bułhakowa. Tuż obok nich znalazło się *Штемпель „Москва”* Zygmunta Krzyżanowskiego — napisane w tym samym roku opowiadanie w formie epistolarnej.

Na sukces publikacji wpływ miała osobista znajomość Krzyżanowskiego z redaktorem naczelnym czasopisma „Россия”. Doskonałym źródłem wiedzy w tym zakresie są listy, które pisarz wymieniał w czasie wakacji z Bowszek. 17 lipca 1925 roku wspomniał o jeszcze jednej publikacji w piśmie Leźniowa: *Автобиография трына*, jedno z najważniejszych dzieł Krzyżanowskiego, miała ukazać się w kolejnym numerze, jednak — ze względu na polityczne represje — została przeniesiona w czasie (co ostatecznie uniemożliwiło jej wydanie):

²⁵ Hasło ‘Россия’, w: А.В. Луначарский (ред.), *Литературная энциклопедия 1929—1939 в 11 т.*, t. 10, ОГИЗ РСФСР–Сов. Энцикл., Москва 1937, s. 53.

²⁶ Isaija Grigoriewicz Leźniow (Исаия Григорьевич Лежнев, właśc. Исаак Альтшулер, 1891–1955) — sowiecki krytyk literacki, publicysta i wydawca żydowskiego pochodzenia. Członek partii komunistycznej od 1906 roku, żołnierz Armii Czerwonej.

Источник моих всегдашних горестей — литературная невежестина — и летом не иссякает — *Автобиографию трупа* переселяют (ввиду сокращения объема „России” наполовину) из No 6 в No 8. Можно сказать, дождался мой „труп” приличных похорон. Но у меня большой запас „пустей”: пусть²⁷.

W dalszym fragmencie listu Krzyżanowski — wyniszczany przez biedę, głód, postępujący alkoholizm i kolejne porażki — wskazywał na ciepłe stosunki łączące go z Leźniowem, wyraźnie akcentował również trudne położenie, w którym redaktor znalazł się ze względu na liberalny profil pisma:

Тем более что Лежнев по-прежнему очень сердечно относится ко мне и даже дважды забегал ко мне на квартиру, желая наладить — правда, пока неудачно, — работу для меня в типографии. Сам он: в тисках. Отсюда — беды²⁸.

Sytuacja Krzyżanowskiego w tym okresie znacznie się skomplikowała. Moskwa dawała wprawdzie możliwość kontaktu z najważniejszymi figurami w ówczesnym życiu literackim (w pierwszym liście do Bowszek z 4 lipca 1923 roku pisał m.in. o spotkaniu LEF-u²⁹, w którym brał udział razem ze Mstisławskim³⁰), ale niestabilna sytuacja w Związku Sowieckim sprawiła, że nawet szerokie znajomości i uznanie nie były w stanie wymusić pozytywnych decyzji kolejnych redakcji.

Nieoficjalny zakaz druku tekstów artystycznych przyjaciele starali się załagodzić innymi sposobami — Mstisławski zlecił Krzyżanowskiemu napisanie dla *Wielkiej Encyklopedii Radziec-*

²⁷ С. Кржижановский, А. Бовшек, *Переписка Сигизмунда Кржижановского и Анны Бовшек*, w: В. Перельмутер (red.), *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*, t. 6..., s. 28.

²⁸ Tamże, s. 28–29.

²⁹ LEF (ros. ЛЕФ — Левый фронт искусств, Lewy front sztuk) — ugrupowanie artystyczne działające w latach 1922–1928. Jego założycielami byli m.in. Władimir Majakowski, Osip Brik i Siergiej Trietiakow. Pomimo wspierania hasel rewolucji było krytykowane przez władze i sprzyjające jej organizacje.

³⁰ С. Кржижановский, А. Бовшек, *Переписка Сигизмунда Кржижановского и Анны Бовшек...*, s. 24.

kiej (*Большая советская энциклопедия*) artykułu o Richardzie Avenariusie i umożliwił mu zatrudnienie na stanowisku redaktora³¹, co w znacznym stopniu poprawiło jego katastrofalną sytuację bytową. Wspólnie z Bowszek, na zlecenie CEKUB-u³², prowadził w Moskwie kursy poświęcone literaturze zgodnie z programem, który został przygotowany jeszcze w okresie kijowskim³³. Na początku lat 20. pisarz związał się także ze stołecznym środowiskiem teatralnym, w którym zasłynął przede wszystkim jako świetny lektor oraz uzdolniony scenarzysta. W 1923 roku Aleksandr Tairow zaproponował mu przeprowadzenie cyklu wykładów w utworzonym przez siebie Moskiewskim Państwowym Teatrze Kameralnym. Spotkania te — oparte na bardzo swobodnej formule, stały się ważnym punktem w intelektualnym i artystycznym życiu Moskwy³⁴.

Krzyżanowski w drugiej połowie lat 20. zdobywał coraz większą popularność w kręgach moskiewskich, jednak zawdzięczał to głównie odczytom przeprowadzanym w prywatnych mieszkaniach. Andriej Biely w swoim dzienniku 18 grudnia 1927 roku zapisał „Был у [П.Н.] Зайцева. Чтение Кржижановского. Народ”³⁵. Autor *Powrotu Münchhausena* brał także udział w cyklicznych spotkaniach w domu Nikitinych (tzw. Никитинские субботники odbywające się w latach 1914–1931), gdzie stykał się z praktycznie pełnym przekrojem środowiska literackiego. Ważnym aspektem prac grupy była działalność wydawnicza³⁶: w 1931 roku, a więc w ostatnim

³¹ А. Бовшек, *Глазами друга (Материалы к биографии Сигизмунда Доминиковича Кржижановского)*..., s. 234.

³² CEKUB (Центральная комиссия по улучшению быта ученых) — organ wykonawczy założony przy Radzie Komisarzy Ludowych. Jego zadaniem było stworzenie warunków pracy dla inteligencji w systemie komunizmu wojennego.

³³ Д.М. Фельдман, *Канонада по канонам (Рассказы С.Д. Кржижановского)*, w: И.Л. Андроников (red.), *Встречи с прошлым*, Советская Россия, Москва 1990, s. 69.

³⁴ Tamże.

³⁵ Cyt. za: tamże, s. 70.

³⁶ Wydawnictwo Никитинские субботники powstało w 1922 roku z inicjatywy Jewdoksj Nikitinej. W ciągu 9 lat istnienia wydało ok. 300 książek i broszur.

roku funkcjonowania grupy, Krzyżanowskiemu udało się wydać liczącą 36 stron monografię *Поэтика заглавий*, określaną mianem jedyne go samodzielnego utworu wydanego za jego życia.

Szczególnie trudnym okresem dla pisarza była kolektywizacja (1928–1937), która wiązała się ze znacznym nasileniem represji. Mowy nie mogło być nie tylko o publikacji tekstów Krzyżanowskiego, nawet ich przechowywanie wiązało się ze śmiertelnym niebezpieczeństwem. Anna Bowszek, która ukrywała większość rękopisów pisarza, przedstawia te trudne czasy w następujący sposób:

В учреждениях шла чистка аппарата. Начались аресты. Люди, боясь за себя и своих близких, старались держаться подальше друг от друга, стали уничтожать письма, книги с автографами, фотографические карточки. [...]

Меня не покидало беспокойство о Сигизмунде Доминиковиче. [...] Иногда, не в силах дождаться вечера, я после трех часов звонила в редакцию, зная, что в это время работа уже прекращалась и звонок не выдаст моей тревоги. Мне отвечали: „Кржижановский был, уже ушел”, — и я спокойно дожидалась вечерней встречи.

Особенно меня волновала судьба рукописей. Он правил рукописи у меня на квартире и тут же оставлял их. Почти все они лежали у меня в шкафу на полке, прикрытые черной, шитой золотом парчой (иронический намек на их литературное небытие)³⁷.

Przełom lat 20. i 30. — a więc okres intensywnej pracy twórczej, podczas którego powstały najważniejsze i najbardziej obszerne dzieła Krzyżanowskiego (*Возвращение Мюнхгаузена* datowane jest na 1928 rok, *Воспоминания о будущем на 1929*, w tym samym roku zakończył pracę nad utworem *Материалы к биографии Горгиса Катафалаки*, rok później nad *Странствующее „Странно”*) — oznaczał równocześnie praktyczny koniec nadziei na publikację. Zagrożony aresztowaniem był również Mstisławski, o czym świadczą wspomnienia Bowszek („Сергей Дмитриевич Мстис-

W 1931 roku, w związku z zakazem prowadzenia przedsiębiorstw prywatnych, weszły w skład wydawnictwa Federacja. Część książek została natomiast skonfiskowana. Никитинские субботники wznowiły prace w okresie odwilży.

³⁷ А. Бовшек, *Глазами друга (Материалы к биографии Сигизмунда Доминиковича Кржижановского)*..., s. 247–248.

лавский, к которому я обратилась за советem, как надежнее sберечь рукописi, sказал мне, что ego положение nie lepiej i что on всегда wyjidaet, что budet, что budet...”³⁸).

Przyjaciele Krzyżanowskiego wbrew jego woli przesłali rękopisy Maksymowi Gorkiemu, który jedną decyzją mógł umożliwić wydanie utworów. Przewodniczący Związku Pisarzy Sowieckich odniósł się jednak do prozy pisarza krytycznie:

Я не могу рассматривать иронические сочинения гр. Кржижановского со стороны их философской ценности,— писал Горький Г.П. Шторму в августе 1932 года,— но мне кажется, что они достаточно интересны и, вероятно, имели бы успех в 80-х гг. XIX столетия. В те годы праздномыслие среди интеллектуалистов было в моде [...]. Мне кажется, что в наши трагические дни, когда весь мир живет в предчувствии неизбежной и великой катастрофы, лукавое празднословие — неуместно, даже и в том случае, если оно искренно. Большинству человечества — не до философии [...]. В наши дни как будто бы создается иная гносеология, основанная на деянии, а не на созерцании, на фактах, а не на словах. Поэтому, я думаю, что сочинения гр. Кржижановского не найдут издателя. А если и найдут, то всконечно вывихнут некоторые молодые мозги. А сие последнее — нужно ли?³⁹

Jedynie nadzieje na publikacje Krzyżanowski wiązał z działalnością literaturoznawczą, zwłaszcza dotyczącą analizy dzieł Szekspira. W latach 30. współpracował z czasopismem „Литературный критик”. W numerze 12. Z 1934 roku na jego łamach opublikował artykuł *Шаги Фальстафа*, w numerze drugim z 1935 — *Контуры шекспировской комедии*. Teksty dotyczące dramaturgii publikował również w czasopiśmie „Интернациональная литература”⁴⁰ (w numerze 7. z 1935 roku *Комедийный сюжет Шекспира*, w pierwszym z 1936 — *Поэтика шекспировских хроник*).

³⁸ Tamże, s. 248.

³⁹ Д.М. Фельдман, *Каноида по канонам (Рассказы С.Д. Кржижановского)*..., s. 72.

⁴⁰ „Интернациональная литература” — czasopismo ukazujące się w latach 1933–1943. Od grudnia 1935 roku organ Związku Pisarzy ZSRS. Ukazywało się w języku rosyjskim, francuskim, angielskim i niemieckim.

W 1931 roku Krzyżanowski odszedł z *Encyklopedii* i rozpoczął pracę w czasopiśmie „В бой за технику” na stanowisku pomocnika redaktora. Wkrótce odbył także wymarzoną podróż do Azji Centralnej, której owocem było stworzenie cyklu szkiców „Салыргюль”. Jeden z rozdziałów ukazał się w piątym numerze czasopisma „30 дней” z 1933 roku⁴¹. Okres trudnych lat 30. zwińczyła ostatnia próba uzyskania aprobaty ze strony środowisk politycznych zajmujących się życiem literackim w kraju. W 1939 roku Krzyżanowski wstąpił do Związku Pisarzy Radzieckich. Jego ówczesny przewodniczący, Aleksandr Fadiejew, w trakcie debaty nad przyjęciem wniosku w następujący sposób określił jego trudną pozycję:

— Что за явление? — спрашивает он. — Одна — большая — часть не то что плохо говорят о человеке, но просто не знают его, не подозревают о его существовании. Откуда он, кто он такой, что сделал? Неизвестно. Зато другие — в меньшинстве — превозносят его, почитают европейским писателем, который может⁴².

Oficjalne zatwierdzenie nie dało jednak oczekiwanych rezultatów: Krzyżanowski wciąż nie mógł liczyć na publikację utworów. Olbrzymie nadzieje wzbudziło w nim przyjęcie do druku w 1941 roku — po rekomendacji Jewgienija Lundberga — zbioru opowiadań *Рассказы о Западе* (które sam zatytułował jako *Неукушенный локоть*), jednak wydaniu przeszkodziła wojna. Ostatnią dekadę życia autor poświęcił tłumaczeniom z języka polskiego. Twórczość prozatorską zwińczył w 1942 roku cyklem „Москва в первый год войны”, który również nie mógł ukazać się drukiem. „Прозванный гений” — jak określił Krzyżanowskiego Georgij Szengieli tuż po otrzymaniu informacji o jego śmierci — zmarł w Moskwie 28 grudnia 1950 roku, prawdopodobnie w wyniku udaru.

Frustracja związana z zakazem druku znalazła także odzwier-

⁴¹ „Тридцать дней” — sowieckie czasopismo literackie wydawane w Moskwie w latach 1925–1941. Jednym z jego redaktorów naczelnych był Władimir Narbut. Na jego łamach pojawiło się m.in. *Dwanaście krzesel* Ilji Ilfa i Jewgienija Pietrowa.

⁴² А. Бовшек, *Глазами друга (Материалы к биографии Сигизмунда Доминиковича Кржижановского)*..., s. 287.

ciędlenie w notatkach pisarza. W jednej z nich stwierdził: „Всю мою трудную жизнь я был литературным небытием, честно работающим на бытие”⁴³. Ta smutna konstatacja obrazuje również tragedię innych represjonowanych twórców, których dorobek został albo całkowicie zapomniany, albo mógł ukazać się dopiero w okresie pieriestrojki lub po upadku Związku Sowieckiego. Droga życiowa Krzyżanowskiego przecinała się z wieloma z nich, liberalne czasopisma literackie lat 20. i 30. — funkcjonujące często półoficjalnie lub nielegalnie — stały się natomiast cennym źródłem dalszych badań nad fenomenami kultury wczesnej Rosji Sowieckiej.

Niestety trudności, które pisarz napotykał na swojej drodze twórczej w tym okresie, w znaczący sposób wpłynęły na jego ni-
kłą rozpoznawalność również w czasach późniejszych. Zygmunt Krzyżanowski — jeden z najbardziej interesujących przedstawicieli postsymbolizmu, przyrównywany do największych twórców epoki, pozostawał praktycznie anonimowy aż do pieriestrojki. Również po niej jego dorobek nie doczekał się kompleksowej próby opisu i wielotorowej interpretacji, na które z pewnością zasługuje.

REFERENCES

- Bovshek, Anna. “Glazami druga (Materialy k biografii Sigizmunda Dominikovicha Krzhizhanovskogo).” *Sigizmund Krzhizhanovskiy. Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*. Vol. 6. Ed. Perel'muter, Vadim. Moskva–Sankt-Peterburg: b.s.g.-press / symposium, 2013 [Бовшек, Анна. “Глазами друга (Материалы к биографии Сигизмунда Доминиковича Кржижановского).” *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*. Т. 6. Ред. Перельмутер, Вадим. Москва–Санкт-Петербург: b.s.g.-press / symposium, 2013].
- Feldman, David. “Kanonada po kanonam (Rasskazy S.D. Krzhizhanovskogo).” *Vstrechi s proshlym*. Ed. Andronikov, Irakliy L. Moskva: Sovetskaya Rossiya, 1990 [Фельдман, Давид. “Канонада по канонам (Рассказы С.Д. Кржижановского).” *Встречи с прошлым*. Ред. Андроников, Иракий Л. Москва: Советская Россия, 1990].
- Grossman, Boris. “Mstislavskiy.” *Literaturnaya entsiklopediya 1929–1939 v 1 t*. Vol. 7. Ed. Lunacharskiy, Anatoliy V., Friche, Vladimir M. Moskva: OGIZ RSFSR– Sov. Entsikl., 1934 [Гроссман, Борис. “Мстиславский.” *Литератур-*

⁴³ С. Кржижановский, *Записные тетради*, w: В. Перельмутер (red.), *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*, t. 5, b.s.g.-press / symposium, Москва–Санкт-Петербург 2010, s. 424.

- ная энциклопедия 1929–1939 в 11 т. Т. 7. Ред. Луначарский, Анатолий В. Москва: ОГИЗ РСФСР–Сов. Энцикл., 1934].
- Krzhizhanovskiy, Sigizmund, Bovshek, Anna. “Perepiska Sigizmunda Krzhizhanovskogo i Anny Bovshek.” *Sigizmund Krzhizhanovskiy. Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*. Vol. 6. Ed. Perel'muter, Vadim. Moskva–Sankt-Peterburg: b.s.g.-press/symposium, 2013 [Кржижановский, Сигизмунд, Бовшек, Анна. “Переписка Сигизмунда Кржижановского и Анны Бовшек.” *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*. Т. 6. Ред. Перельмутер, Вадим. Москва–Санкт-Петербург: b.s.g.-press/symposium, 2013].
- Krzhizhanovskiy, Sigizmund. “Zapisnyye tetradi.” *Sigizmund Krzhizhanovskiy. Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*. Vol. 5. Ed. Perel'muter, Vadim. Moskva–Sankt-Peterburg: b.s.g.-press/symposium, 2010 [Кржижановский, Сигизмунд. “Записные тетради.” *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*. Т. 5. Ред. Перельмутер, Вадим. Москва–Санкт-Петербург: b.s.g.-press/symposium, 2010].
- Morozov, Aleksandr. *Moskovskaya zhurnal'naya periodika 1920-kh godov*, <https://rusk.ru/st.php?idar=800876>. Accessed 22 March 2019 [Морозов, Александр. *Московская журнальная периодика 1920-х годов*, <https://rusk.ru/st.php?idar=800876>. Дата обращения: 22 марта 2019].
- Perel'muter, Vadim. “Kommentarii.” *Sigizmund Krzhizhanovskiy. Sobraniye sochineniy v shesti tomakh*. Vol. 6. Ed. Perel'muter, Vadim. Moskva–Sankt-Peterburg: b.s.g.-press / symposium, 2013 [Перельмутер, Вадим. “Комментарии.” *Сигизмунд Кржижановский. Собрание сочинений в шести томах*. Т. 6. Ред. Перельмутер, Вадим. Москва–Санкт-Петербург: b.s.g.-press/symposium, 2013].
- Petrov, Valeriy. “Frater Tertius u ap. Pavla, Petraabelyara I Sigizmunda Krzhizhanovskogo.” *Dialog so vremenem. Al'manakh intellektual'noy istorii*, no. 63, 2018 [Петров, Валерий. “Frater Tertius у ап. Павла, Петра Абельяра и Сигизмунда Кржижановского.” *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*, № 63, 2018].
- Petrovskiy, Miron. “Smekh pod znakom apokalipsisa: M. Bulgakov i ‘Satirikon.’” *Voprosy literatury*, no. 5, 1991 [Петровский, Мирон. “Смех под знаком Апокалипсиса: М. Булгаков и ‘Сатирикон.’” *Вопросы литературы*, № 5, 1991].
- Shkarenkov, Leonid. “Smena vekh' i vozvrashcheniye na roдинu.” *Agoniya beloy emigratsii*. Moskva: Mysl', 1987 [Шкаренков, Леонид. “Смена вех' и возвращение на родину.” *Агония белой эмиграции*. Москва: Мысль, 1987].
- Shteynberg, Aaron. *Druz'ya moikh rannikh let (1811–1928)*. Parizh: Sintaksis, 1991 [Штейнберг, Аарон. *Друзья моих ранних лет (1811–1928)*. Париж: Синтаксис, 1991].
- Vorob'yeva, Yekaterina. “Neizvestnyy Krzhizhanovskiy (Zametki o kiyevskom periode tvorchestva pisatelya).” *Voprosy literatury*, no. 6, 2002, http://az.lib.ru/k/krzhizhanovskij_s_d/text_0400.shtml. Accessed 22 March 2019 [Воробьева, Екатерина. “Неизвестный Кржижановский (Заметки о киевском

периоде творчества писателя).” *Вопросы литературы*, № 6, 2002, http://az.lib.ru/k/krzhizhanowskij_s_d/text_0400.shtml. Дата обращения: 22 марта 2019].

Yevtushenko, Yevgeniy. *Strofy veka. Antologiya russkoj poezii*. Moskva: “Polifakt. Itogi veka”, 1999 [Евтушенко, Евгений. *Строфы века. Антология русской поэзии*. Москва: “Полифакт. Итоги века”, 1999].